



Францияда улуг шоир ижоди хакидаги дастлабки маълумотлар XVII асрнинг иккинчи ярмида пайдр бўла бошлаган эди. Аммо мутафаккир ижодини мунтазам равишда ўрганиш XIX асрдан — шаркшунослик фани ўзига етарли манба тўплаган, илмий тадқиқот методлари ишлаб чиқилган бир даврдан бошланди. Француз навоийшунослитини қарор топтириш ва ривожлантириш ишига Д' Эрбело (1625—1695), Сильвестр де Саси (1758—1838), Э. Катрмер (1782—1857), Франсуа Белен (1817—1877), Паве де Куртейль (1821—1882), Люсьен Бува каби ориенталист-тарғиботчилар ўз хиссаларини қўшдилар. Навоий хакида француз адиби Луи Арагон (1897—1982) ҳам ёзган эди.

Машхур «Шарк кутубхонаси»нинг тузувчи-муаллифи, таникли шаркшунос Бертельми де Моленвиль Д'Эрбело асарларида Навоийнинг ҳаёти ва ижодига доир дастлабки маълумотлар берилган. Д'Эрбело француз китобхонларини Шарк адабиёти билан таништирувчи уч жилддан иборат улкан тадқиқотни араб, форс ва туркий кўлёмалар асосида чоп эттирди. Д'Эрбелонинг мазкур асари ўз замонасининг анъаналари руҳида битилгани сабабли чуқур илмий характерга эга эмас эди. Тадқиқот асосан китобхонда кизикиш ва қулги уйғотиш максатида келтирилган кўплаб парчалардан таркиб топган. Бундан ташқари, француз олими арабча-форсча, туркийча-лотинча лугат ҳам тузган. Д'Эрбелонинг «Шарк кутубхонаси» муаллиф-тузувчи вафотидан сўнг икки йил ўтгач, 1697 йили Парижда нашр этилган. Муаллиф бу асарида форс шоири Саъдий хакидаги маълумотларни Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шўро» мажмуасидан олган бўлиб, табиийки, мазкур манбадаги барча хатоларни такрорлаган.

Д'Эрбело Алишер Навоий ижоди хакида ўз тадқиқотининг биринчи ва учинчи жилдларида маълумот беради. Биринчи жилдга киритилган «Навоий» сарлавхали бу кичик мақола Д'Эрбелони улуг шоиримизнинг Франциядаги дастлабки тарғиботчиси, деб эътироф этишга имкон беради. Мақолада француз тадқиқотчиси Навоийнинг ижтимоий мавқеи, Хуросон ахли орасида тутган обрўи хакида кизикарли хикоя қилади, уни буюк шоир ва мутафаккир шахс сифатида қаламга олади. Хиротда шоир томонидан ташкил этилган ва кейинчалик тарихчи Хондамирга мерос сифатида қолдирилган кутубхона хакида батафсил маълумот келтиради. Мазкур мақолада Алишер исмининг мазмуни ҳам китобхонга тушунтириб берилади.

Француз олими ўз китобининг учинчи жилдида ўзбек шоирига мана шундай юксак баҳо берган эди: «Мир Алишер Темурланг авлоди бўлмиш Султон Хусайн Мирзонинг вазири бўлиб, бу одам форс шеърлятида ҳам, туркий шеърлятда ҳам қамолот пиллапоясига

кўтарилган».

Шу билан бирга у Навоийнинг туркий (эски ўзбек тилидаги) тўрт девони хакида маълумот келтириб, уларни номма-ном санаб ўтади. Бундай киска ва аник маълумотлар то XIX асрга қадар Европа ва Франция шарқшунослари учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Нвоий номи Д Эрбелодан сўнг бошка бир француз тадқиқотчиси, шарқий мактаб асос-чиси Сильвестр де Сасй тадқиқотларида тилга олинади. XIX аср рус олими Михаил Никитинский ўз диссертациясида уқтиришича (Амир Низомиддиннинг давлат ва адабиётдаги мавқеи СПб. 1856, 3-бет) Сильвестр де Саси Давлатшоҳ Самарқандий ва Сом Мирзо маълумотларига асосланган ҳолда ўзбек адабиёти асосчиларининг ҳаёти ва ижоди хакида йирик асар ёзган. У мазкур тадқиқотида Навоий ижодининг кўп қирралигини, уз миллий адабиётини ривожлантиришдаги хизматларини алоҳида таъкидлаган. Хусусан, у шоир хакида шундай ёзади: «Алишер сиёсий арбоб ва таникли шоир, бадиий адабиётнинг барча жанрларида қалам тебратган ва адабиёт билимдони бўлган».

Сильвестр де Саси Навоийнинг таржимаи холини Д'Эрбелога нисбатан батафсилроқ ҳикоя қилади, аммо у ўз китобида шоир асарларига ҳеч қандай илмий танқидий изох бермасдан куруқ рўйхатини келтиради, ҳолос.

Навоий ижодини Францияда тарғиб ва ташвиқ этиш ҳамда тарқатиш ишига «Колледж де Франс»да семит тиллари профессори, ўз асарлари билан катта шухрат қозонган олим, фавқуллодда заковат соҳиби Катрмер Этьен Марк катта ҳисса қўшган. Брокгауз ва Эфроннинг комусий лугатига қиритилган мақолада айтилишича (СПБ., 1893, 5-жилд, 363-бет), «тафсилотлар тахлилида фавқуллодда заковат соҳиби» бўлган рус шарқшуноси Березин Катрмернинг «улкан эрудицияси» хакида ёзади. В. В. Бартольд эса мўғуллар даврида Эронда барпо этилган давлат тарихи бўйича яратилган тадқиқотга француз олими ёзган қирриш сўзни баҳолар экан, «Катрмернинг барча тадқиқотлари қаби муқамал» эканини уқтиради (В. В. Бартольд. Асарлар, VIII жилд, 272-бет).

М. Катрмер 1841 йилда Шарк классик адабиёти бўйича хрестоматия нашр қилиб, унга Навоийнинг «Муҳокамат-ул-лугатайн» ва «Тарихи мулуқи Аҷам» асарларини қиритади. Хар иққала асар Европада биринчи марта Навоийнинг Парижда сақланаётган қўлёзмалари асосида чоп этилган эди. Кейинчалик олим ўзбек мутафаккири асарларини француз тилида нашрдан чиқаришнинг батафсил планини тузиб чиқади, аммо бу режа тадқиқотчи вафоти сабабли амалга ошмай қолди.

Д'Эрбело фаолияти билан Катрмер ишлари бралигида Францияда Навоий ижодини ўрганиш брасида қандайдир бўшлиқ, узилиш бўлган экан деб қарамаслик қерак.

Мавжуд фактлар шундан далолат берадики, бу жараён узлуксиз давом этган.

Жумладан, XVIII асрда яшаб ижод этган атоқли француз ёзувчиси ва файласуфи Жан Жак Руссо Шарк классик адабиётининг улкан муҳлиси сифатида Навоий девонларини яхши билган, шунингдек, Шарк шеърини нодир обидаларининг туркий таржималаридан (масалан, Саъдийнинг «Ғулистон» асарининг туркий таржимаси ва ҳоказо) хабардор бўлган.

Хуллас, Навоий асарларининг Европага тарқалиш жараёни анча мураккаб ва серқирралидир. Навоий «Сабъаи сайёр»ининг Ғарбий Европа тилларига қилинган энг қадимий таржимаси хусусида Е. Э. Бертельс ёзиб қолдирган маълумот бу жихатдан гоят қизиқарлидир. Атоқли совет шарқшуносининг исботлашича, 1557 йилда қандайдир Христофор Армянский исмли шахс томонидан форсчадан итальянчага ўғирилган шох

Сарандипнинг уч ўгли хакидаги саргузашт Низомий достони баёни эмас, балки Алишер Навоий «Хамса»сидаги тўртинчи достондан бир бўлимнинг айнан таржимасидир. Дастлаб италянчага ўгирилган бу китоб икки аср мобайнида Гарбий Европа тилларида ўн бир мартаба, жумладан, француз тилида XVIII аср бошларида (1719) нашр этилди. Бутун XVIII аср давомида фактларни тўплаш ва мустамлакачилар томонидан денгиз ортидаги мамлакатлардан олиб келинган кўлёмалар сонининг мунтазам ортиб бориш жараёни давом этди. Мазкур аср охирларига келиб, яъни 1795 йили Парижда Шарк жонли тиллари мактаби очилади. 1821 йилда эса «Осиё жамияти уюшмаси» ташкил этилади.

Алишер Навоий асарларини ўрганиш ва таржима қилиш ишларига француз шаркшуноси, Франциянинг Истамбулдаги бош элчиси Белен ҳам сезиларли хисса қўшди. У 1817 йили Парижда тугилган, «Колледж де Франс» ва «Жонли тиллар мактабида Сильвестр де Саси ҳамда Катрмер рахбарлигида шарк тилларини ўрганган. 1852 йилдан бошлаб Истамбулдаги Француз элчихонасида хизмат қилган. Бу ердаги расмий иш Беленга араб, турк ва форс тиллари бўйича билимларини амалий жихатдан янада мустахкамлаш имконини берди. У ўз маколаларини «Осиё» журналида чоп эттирган. 1861 йилда Белен мазкур журналда (Навоийнинг хаёти ва ижодий фаолиятига доир «Алишер Навоий хакида биографик ва адабий кайдлар» номли каттакон макола эълон қилади. Макола шу йилнинг ўзида алоҳида китобча холида нашр этилади. Белен эски ўзбек ва форс тилларидаги манбалар ҳамда Навоий замондошларининг маълумотларини ўрганган холда шоирнинг илми таржимаи холини тузишга жиддий киришади. У кўп ўтмай Париждаги миллий кутубхонада сақланаётган 1526 йилга мансуб кўлём тарихини аниқлади. Тадкикотчи, Навоий «миллий тилдан фойдаланиб, унинг бойлигини фавқулодда кенг кўламда намойиш этиб, чинакам ва-танпарварлик намунасини кўрсатди», «Алишер Навоий замонасининг энг таникли ва нуфузли шоирларидан бири эди», деган хакконий хулосалар чиқара олди. Шунингдек, у адибнинг ижодий доираси кенг ва ранг-баранг эканини тўғри таъкидлайди. Навоийнинг Дехлавий, Хусрав, Низомий, Жомий каби ижодкорлар таклидчиси сифатида баҳоланишигина Белен асарларидаги нотўғри фикрдир.

Олим 1866 йили мазкур журналда Навоий хакидаги «Шарк фалсафаси» номли иккинчи маколасини эълон қилди. Унга «Махбубул-қулуб»даги сўзбоши ва бир неча боб таржима қилиб киритилган эди.

Француз олимнинг тадқиқотларидаги нотўғри фикрлар совет шаркшунослари томони-дан жиддий танқидга учради. Е. Э. Бертельснинг фикрича: «Икки нотўғри фикр Белен томонидан енгил-елпи баён қилинган. Булар: Султон Хусайн ва Навоий дўстлигини ортикча идеаллаштириб кўрсатиш ҳамда шоир ижодини бутунисига таклидчилик сифатида баҳолашдир», деб ёзган эди атокли олим.

Белен тадқиқотлари айниқса В. В. Бартольднинг кескин танқидига учради. У олимни «вахимачи» деб атади. «Беленда француз риторикаси у асосланган манбалардаги шарк риторикасидан анча-мунча ортиқроқдир». У Белен монографиясини 1920 йилда «хайратомуз» деб баҳолаган Е. Г. Браунга карама-карши ўларок, асарда манбалар хакида яққол тасаввур йўқ, масалан «Равзат-ус сафовнинг VII жилди қандай таркиб топгани, ундаги нималар Мирхондга, нималар Хондамирга тааллуқли эканини тушунтирмайди, деб хисоблайди.

Бундай эътирозли ўринлардан катъий назар, Беленнинг Навоий ижоди хакидаги ишлари ўз даври учун улкан аҳамиятга эга эди. Шоир асарларининг Европа тилларига

таржималарини ўрганиш бобида ҳам Белен катта хизмат килди. Шуни алоҳида айтиш керакки, Белен асарлари моҳият эътибори билан Навоий ижодини Европада ўрганилишига доир энг тўғри маълумотлар берадиган бирдан-бир манба ҳисобланади. Француз олими Паве де Куртейль Навоийнинг хаёти ва ижодини ўрганиш билан бевосита шугулланмаган. Шунга карамай, унинг номини тилга олмасдан туриб француз навоийшунослиги тўғрисидаги мулоҳазаларимиз тўлиқ бўлмайди. «Колледж де Франс»даги туркий тиллар кафедраси профессори (1861), француз академиясининг аъзоси (1873) ва Петербург Фанлар Академиясининг муҳбир аъзоси Паве де Куртейль Францияда туркология фанини ривожлантириш борасида салмоқли ишлар килган. У 1871 йилда Навоий, Бобур, Абулғози Баходирхон асарларини ўқиш учун мўлжалланган «Шаркий-туркий лугат» китобини нашр эттирди. Паве де Куртейль «Бобурнома»ни француз тилига тўла таржима килди (1871). Бу француз олимнинг фандаги энг ажойиб хизматларидандир.

Француз шаркшуносларининг Навоий хаёти ва ижодини ўрганиш соҳасидаги ишларини Люсьен Бува давом эттирди. 1902 йилда Парижда бўлиб ўтган шаркшунослар анжуманида у «Мухокамат-ул лугатайн» асарининг янги топилган кўлёзма нусхаси ҳақида атрофлича маълумот беради.

1926 йилда «Осиё» журналида Люсьен Бува темурийлар даври маданияти, санъати, меъморчилиги ва адабиёти ҳақида мақола эълон қилиб, унда Навоийнинг қисқача таржимаи холини баён этади ва шоир каламига мансуб асарлар рўйхатини келтиради. Л. Бува Навоийни олий унвон ва мансабга интилмайдиган камтарин, инсонпарвар одам сифатида таърифлайди. У шоирнинг кўнгил камровли олижаноб фаолиятини алоҳида таъкидлайди ва Хиротда бунёд этган иншоотларини санаб кўрсатади. Л. Буванинг 1927 йилда «Мўғуллар империяси» номли китоби чоп этилади. Мазкур асарнинг бир бобида Алишер Навоий ижодий ҳақида гап кетади. В. В. Бартольднинг гувоҳлик беришича, Л. Бува бу сафар янги манбаларга мурожаат қилмайди, у аввалгидай Мирхонд, Хондамир, Бобур ва Алишер Навоийнинг оригинал асарларига таянади. Рус шаркшуноси француз олимнинг манбалар ҳақидаги маълумотларини «етарли ва тўлиқ бўлмаган манбалар сифатида баҳолайди, муаллиф (Л. Бува) Султон Хусайн хукмронлиги ҳақида ҳам, Мир Алишер хаёти ҳақида ҳам маълум бир тўғри тасаввур бермайди» деб таъкидлайди. В. В. Бартольднинг Л. Бувага берган танқидий баҳосидан катъий назар, француз шаркшуносининг тадқиқотлари ўзбек адабиёти асосчиси ижодини Франция, Европа жамоатчилиги ўртасида оммалаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Француз шаркшуносларининг, хусусан Л. Буванинг китоблари Навоий ижодини янада тўранроқ илмий тадқиқ этишга олимларнинг диққатини жалб этди.

Салима ИКРОМОВА